

ПОЕТИЧНЕ МОВЛЕННЯ І СУЧАСНА АКЦЕНТНА НОРМА (на матеріалі поезії Володимира Сосюри)

У статті подані результати аналізу наголошування іменників, засвідчених у поезії Володимира Сосюри. Схарактеризовані акцентні особливості лексем, виявлені факти їх акцентної варіантності в поетичному мовленні автора та витлумачена її природа. Визначено роль поетичного наголошування, його специфіку та відповідність до сучасної української літературної норми. Простежено процес уніфікації наголосу в акцентних типах, засвідчено авторську акцентуацію. Зіставлено поетичне наголошування з сучасним нормативним наголосом та встановлено закономірності і тенденції акцентуаційної еволюції іменників та їх граматичних форм.

Ключові слова: акцентологія, акцентуація, мовна норма, наголос.

В статье поданы результаты анализа ударения существительных, засвидетельствованных в поэзии Владимира Сосюры. Охарактеризованы акцентные особенности лексем, выявлены факты их акцентной вариантности в поэтической речи автора и истолкована ее природа. Определена роль поэтического ударения, его специфика и соответствие современной украинской литературной норме. Прослежен процесс унификации ударения в акцентных типах, засвидетельствована авторская акцентуация. Сопоставлено поэтическое ударение с современным нормативным ударением и установлены закономерности и тенденции акцентуационной эволюции существительных и их грамматических форм.

Ключевые слова: акцентология, акцентуация, языковая норма, ударение.

The results of the nouns' stress are examined in V. Sosura's poesy and presented in this article. The accentual analysis of lexemes was carried out in synchronic and partially diachronic aspects. It was determined the role of poetical accentuation, as specific character and correspondence to the modern Ukrainian literary standard. It was retraced the process of unification of the stress in accentual types. The study of the poetical stress peculiarities and their comparison with the modern normative stress permits to determine appropriateness and tendencies of accentual development of nouns and their grammatical forms.

Keywords: accentology, accentuation, standard language, accent (stress).

У системі ритмомелодійних засобів української версифікації визначальна роль належить наголосу. Вивчення його поведінки та функцій у поетичному мовленні є найменш дослідженою ділянкою в сучасній українській акцентології. Тут наголос виступає як елемент ритмічної організації вірша, а також як стилістичний засіб. Крім того, жанрова специфіка поезії дозволяє (а інколи навіть вимагає) певної «демократичності» мововикористання, що зумовлює високий ступінь проникнення територіальних та соціальних акцентних діалектизмів, а також елементів індивідуальної мовотворчості автора (так званих авторських наголосів). Крайнім виявом такої демократичності є факти підпорядкування вимог

літературної норми ритмічним чи стилістичним вимогам вірша. Усе це зумовлює співіснування в поетичному мовленні акцентних варіантів, елементи яких конкурують.

Дослідження акцентуаційного розвитку слів різних морфологічних класів на матеріалі поетичного мовлення І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка та інших письменників кінця XVIII-XX ст. здійснили З. Веселовська [1; 2], В. Винницький [3], В. Склярєнко [5; 6], А. Зинякова [4].

З. Веселовська, аналізуючи особливості наголосу іменників та прикметників у поетичних творах з кінця XVIII по XX ст., реєструє низку акцентних варіантів, певну неусталеність норми,

архаїчні та діалектні наголоси. Так, наприклад, перенесення наголосу на закінчення у множині непохідних іменників чоловічого роду, яке розвинулось під впливом групи лексем, що здавна мали рухомий наголос (в однині на основі, у множині – на флексії). Це явище, зазначає дослідниця, зумовлює акцентну двоякість у класичній та сучасній поезії та все ширше закріплюється в сучасній літературній мові не лише при наголошенні власне українських слів, а й іншомовних.

Специфічне флексійне наголошення фіксується у множині двоскладових іменників жіночого роду з суфіксом *-к-* (*-а*) та тих іменників, що мають два приголосні перед закінченням. Вивчаючи історію виникнення такої акцентуації та її кількісне поширення, З.Веселовська констатує закріплення в поетичному мовленні подвійного наголошування та обмежене використання колишнього кореневого. Зазначене переміщення наголосу на закінчення в називному відмінку множини пояснюється намаганням відрізнити форми однини від множини [1, с. 25]. Причини наведених явищ зумовлені не тільки дією загальних тенденцій, які визначають еволюцію мови, а найчастіше потребами суто авторськими (ритм, рима, стилістичне навантаження тощо). З.Веселовська робить висновки про напрямок розвитку наголосу в українській мові, що витікає із спостереження над поетичною акцентуацією в історичному плані [1; 2].

В. Складенко, вивчаючи поетичне мовлення Т. Шевченка, зосереджує увагу на особливостях авторського наголошування, яке зумовлює акцентну варіантність. Причини двоякості полягають у тому, що одні наголоси виходили з ужитку, інші – набирали сили, але певний час і старі, і нові наголоси співіснували в мові [5, с. 23-24]. Науковець аналізує відмінкові форми іменників, у яких на зазначений період розвитку української мови мало місце вагання наголосу, подає їх первісне наголошення, фіксує моменти відбиття авторської акцентуації, вивчає її походження та наводить нормативний варіант [5].

Розглядаючи подвійне наголошення іменників, що мають місце в поетичній творчості Лесі Українки, В. Складенко засвідчує низку слів, акцентуація яких або встановлюється на основі віршованого розміру твору, або позначена в тексті (авторське наголошування). Мовознавець аналізує природу первісного наголосу досліджуваних слів (їх праслов'янське наголошення), причини вагань, а саме: умови виникнення нового типу акцентуації та обґрунтування її поширення (найчастіше, на думку В. Складенка, це явище зумовлюється неусталеністю наголошення багатьох слів в українській літературній мові того періоду), а також зазначає нормативний наголос, закріплений у сучасній українській літературній мові [6, с. 32-35].

Вивченню поетичного наголошення іменників у поемі І. Котляревського «Енеїда» присвятила дисертаційне дослідження А. Зинякова. Опрацювавши близько 7 тисяч слів різноманітних семантичних груп, вона фіксує акцентну тотожність більшості лексем, що побутують у поетичному мовленні автора, сучасній українській літературній нормі. Засвідчені розбіжності наголосу пояснюються низкою причин: впливом староукраїнської та російської мови, своєрідністю полтавської говірки, потребою збереження віршованого розміру поеми [4].

Відкриття нового напрямку у вивченні українського літературного наголосу належить В. Винницькому – дослідникові становлення і розвитку акцентної системи української мови на матеріалі поетичного мовлення від XVI ст. до нашої доби. У фундаментальній монографії «Українська акцентна система: становлення, розвиток» (2002), підсумовуючи праці попередніх років, учений зазначає, що «упродовж XIX ст. акцентуаційні зміни в літературній мові проходили інтенсивніше, ніж у наш час. Зараз акцентна норма в основному стабілізувалась, і в літературному мовленні простежуються такі загальні тенденції, як зменшення кількості акцентних варіантів, поступова уніфікація південно-східних і південно-західних літературних особливостей наголошування» [3, с. 470].

Однак, на наш погляд, об'єктивність теоретичних висновків, що могли б впливати з такого типу студій, можлива лише за умов наявності певної кількості досліджень поетичного мовлення українських майстрів слова, особливо таких, що їхній вплив на формування сучасної української літературної мови виявився найвагомішим.

Володимир Сосюра був одним із таких письменників, тому вивчення його поетично-мовленнєвої практики (зокрема наголошення іменників як одного з найбільш продуктивних морфологічних класів) є актуальним для сучасної акцентології, а саме для простеження та аналізу дії загальних тенденцій розвитку наголосу, вивчення природи авторської акцентуації (у тому числі й варіантної) та виявлення її впливу на кодифікацію українського наголошування.

Виходячи зі сказаного, зазначимо, що для нас найважливішими індивідуальними рисами поета Володимира Сосюри, що могли визначати специфіку його поетичного мовлення, є те, що він був носієм територіального діалекту (Донбас), соціального діалекту (робітничий клас), а також те, що він був двомовним письменником. Враховуючи це, слід очікувати співіснування (та конкурування) в його поетично-мовленнєвій практиці варіантів: «літературна норма – діалектизм», «літературна норма – жаргонізм», «літературна норма української мови – літературна норма російської мови».

Мета нашої статті – схарактеризувати особливості наголошення іменників у поезії Володимира Сосюри. Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: 1) виявити факти акцентної варіантності іменників у поетичному мовленні Володимира Сосюри та пояснити їх природу; 2) зіставити поетичне наголошення іменників у Володимира Сосюри з нормативним літературним наголошенням у його хронологічних (синхронний стан та стан попередніх етапів розвитку української літературної мови) та регіональних різновидах (так звані східний і західний варіанти української літературної мови); 3) дослідити особливості функціонування наголосу як стилістичного засобу, а також елементу ритмічної будови вірша в поетично-мовленнєвій практиці Володимира Сосюри.

Вивчення наголошення іменників, ужитих у поетичному мовленні Володимира Сосюри, передбачає їх структурування та систематизацію за граматичними, морфемними та акцентуаційними ознаками з метою утворення акцентних типів, а саме: підпорядкування загальній схемі розміщення наголосу у словоформах певної кількості слів, що належать до даної частини мови, у межах відмінюваних непохідних та афіксальних лексем чоловічого, жіночого, середнього роду та *pluralia tantum*.

Непохідні іменники чоловічого роду, утворюючи п'ять акцентних типів, у більшості випадків характеризуються літературним наголошенням. Значна частина слів (переважно односкладових) уживається з нерухомим кореневим наголосом у словоформах однини і множини (*знак, зна́ка, зна́ком, зна́ки, зна́ків*). Невеликій кількості зареєстрованих лексем властиві акцентні вагання (*шля́хом і шляхо́м, шля́ху і шляху́*), які зумовлені дією тенденції до акцентно-числового протиставлення і не завжди відповідають нормам сучасної української літературної мови (як правило, ілюструючи тривалість їх акцентуаційного розвитку), або пояснюються індивідуальними особливостями функціонально стилістичного навантаження, що є засобом відображення поетично-образного світу Володимира Сосюри (*гро́му і грому́, гро́мами і грома́ми, гро́мів і громі́в; чо́вна і човна́, у чо́вні – у човні́* і т. д.).

Непохідні іменники жіночого роду складають вісім акцентних типів. Їх наголошення найчастіше становить норму. Однак низка лексем, що мають нерухомий флексійний наголос у словоформах однини та нерухомий кореневий – у множині, характеризується двояким наголосом (*ха́ти і хати́, ха́тами і хата́ми, це́ркви і церкві́* і т. д.). Причина зазначених вагань зумовлена дією тенденції до вирівнювання наголосування відмінкових форм не тільки в однині, але й у множині, в результаті чого в українській мові розвинулась акцентна варіантність, а також специфікою поетичної ритмомелодики та рими. У більшості випадків авторське наголошення не суперечить

нормі сучасного українського літературного наголосу, що свідчить про певну завершеність акцентних змін у непохідних словоформах жіночого роду (*сосна́, сосні́, сосно́ю, сосні́, со́снами* і т. д.).

Значна частина непохідних іменників середнього роду, що утворюють чотири акцентні типи, побутує в аналізованому поетичному мовленні із здавна розвинутою варіантністю в акцентуванні. Це явище зумовлюється дією тенденції до акцентуаційного протиставлення форм називного-знахідного відмінків множини і родового відмінка однини (*свѣта́ і свѣта́́* і т. д.), художньо-поетичними особливостями авторської версифікації (*дерѣва́ і дерева́́: «Дерѣва́ зеленіють весною...»* [7, III, с. 115], «...і протягають руки дерева́ ...» [7, IV, с. 31]; *чо́ло і чо́ло́: «...схиливши чо́ло, він стояв...»* [7, III, с. 116], «Пролетіли роки. Думи хилять чо́ло...» [7, IX, с. 45] і т. д.), а також впливами південно-східного говору (*дзерка́ла і дзерка́ла́: «...покрило льодом рік холодні дзерка́ла...»* [7, IX, с. 111]). Інші вагання наголосу, засвідчені у досліджуваному поетичному мовленні, є унормованими (*кри́лами і крила́ми: «...і кри́лами там обнялися...»* [7, II, с. 75], «*І думка марно в тьмі крила́ми помахав...*» [7, V, с. 32]).

Непохідні іменники *pluralia tantum* складають три акцентні типи. Лексемам першого і другого типів властиве нерухоме кореневе та флексійне наголошення, яке характерне усім словоформам і є нормативним (*са́ни, са́ней, на са́нях; вуста́, вуста́х, вуста́ми* і т. д.). Із варіантною акцентуацією побутують деякі множинні іменники третього типу, яким історично властива рухомість наголосу. В аналізованому мовленні такі акцентні вагання, засвідчені у низці словоформ, пояснюються особливостями ритмомелодики вірша (*воро́та і ворітьмі́, на двѣ́рях і на двѣря́х*).

У префіксальних іменниках чоловічого роду, вжитих Володимиром Сосюрою, подвійне наголошення спостерігається в лексемах з акцентованим префіксом (*до́кір і докі́р*), яке зумовлене переміщенням наголосу з префікса на корінь. Варіантне акцентування простежується також у префіксальних іменниках, у яких зазначений наголос не був первісним. Засвідчена акцентна рухомість зумовлюється історичними обставинами розвитку системи наголосу української мови, а саме – виникненням нового кореневого наголошення, а також своєрідністю авторської версифікації, особливостями семантичного навантаження, що не завжди відповідає літературній нормі (*ро́зстрі́ли і розстрі́ли: «...де ро́зстрі́ли й любов до дна»* [7, III, с. 46], «...де тьма, розстрі́ли й ешелони...» [7, VII, с. 121]; *спо́кою і споко́ю: «...маши́ни мчать, не знаючи споко́ю ...»* [7, VIII, с. 143]).

Префіксальні лексеми жіночого роду, що побутують у поезії Володимира Сосюри, складають три акцентні типи. Більшості іменників не властиві акцентні вагання. Вони наголо-

шуються відповідно до норми. Низці словоформ характерна акцентна двоякість, а саме – наголошення кореня і флексії або префікса і флексії, зумовлене особливостями авторської ритмомелодики, специфікою рими (*пóдруго і подруго, нітьма і нítьма, похвалá і похвáла* і т. д.). Засвідчена варіантність є унормованою.

Префіксальні іменники середнього роду вживаються зі стабільним кореневим наголошенням, що відповідає літературній нормі (*безсмéртя, безсмéртю, безсмéртям*).

Нерухоме акцентування (тільки префікса) властиве для аналогічно утворених лексем *pluralia tantum* (*сходи, сходами, на сходах*).

Префіксально-суфіксальні іменники чоловічого роду, засвідчені у поезії Володимира Сосюри, складають чотири акцентні типи. Більшість лексем наголошується відповідно до літературної норми, характеризуючись уніфікованим наголосом. Виявлена акцентна двоякість зумовлюється специфікою авторської версифікації, а також рухомістю наголосу, яка вважається нормативною і дотепер спостерігається у сучасній українській літературній мові (*звічай і звичдй, звічайв і звичдйв; послáнець і послáнець* і т. д.).

Поетичне наголошення префіксально-суфіксальних іменників жіночого роду не є однорідним. Низка лексем у словоформах однини і множини засвідчується у поетичному мовленні Володимира Сосюри з двояким наголосом. Застосування варіантного наголошування може зумовлюватись суто авторськими потребами: рима, семантичне маркування тощо. Така акцентуація вважається нормативною, оскільки процес стабілізації наголосу в цих типах не закінчився (*у́смішка і усмішка, усміщи́ і усміщи́; за́дки і зга́дкі*). Решта слів характеризується безваріантним усталеним наголосом, що відповідає сучасній українській літературній нормі.

Префіксально-суфіксальні іменники середнього роду в аналізованому поетичному мовленні, утворюючи три акцентні типи (префіксально-, коренево- та суфіксально-наголошені), вживаються з нормативним наголосом в усіх зазначених відмінкових формах однини і множини (поривáння, поривáнь, поривáнням, поривáннях). Зареєстровані випадки акцентної двоякості пояснюються ритмомелодійною специфікою побудови вірша (*убра́ння і убрáння, убрáнні і убрáнні, убрáннях і убрáннях* і т. д.).

Префіксально-суфіксальні іменники *pluralia tantum* малопоширені в поетичному мовленні Володимира Сосюри. Вони не утворюють акцентного типу, тому схарактеризувати особливості їх наголошення у відмінково-числовому аспекті неможливо.

Суфіксальні іменники чоловічого роду, що побутують у поезії Володимира Сосюри, об'єднуються в чотири акцентні типи. Так, у

низці відмінково-числових словоформ простежується переміщення наголосу, зумовлене авторськими стилістичними особливостями та специфікою рими (*синóк, синка́, сінку* і т. д.). Подвійне наголошування деяких суфіксальних іменників четвертого акцентного типу має історичне походження (*воло́дар і волода́р; воло́дарем і волода́рем; ко́жушóк і ко́жушо́к*). У поезії Володимира Сосюри воно може пояснюватись певними версифікаційними умовами, наприклад, потребою збереження ритмомелодійного малюнку вірша, що не завжди є нормативним.

Суфіксальні іменники жіночого роду вживаються в поезії Володимира Сосюри з неоднорідним наголошенням. Вони утворюють п'ять акцентних типів. Більшість лексем вживається з нормативним наголосом. Виняток становлять слова, які за допомогою обраного автором способу наголошування семантично диференціюються (*ба́тьківщина* – «спадщина від батьків» і *батьківщи́на* – «вітчизна»). Зареєстровані акцентні відхилення іменників інших типів пояснюються специфікою авторської версифікації (*вулиці́ і вулиці́, вулиця́х і вулиця́х* і т. д.). Так, у низці лексем засвідчується збереження подвійного наголошення в усіх відмінково-числових формах, природа якого обумовлена ритмомелодією вірша (*дівчи́но і дівчи́но*), впливом російської мови (*до́чка і до́чка*), особливостями рими (*гілка́ми і гілка́ми, кни́жки і кни́жки, на кві́тках і на кві́тках* і т. д.). Подібна рухомість наголосу в масштабах розвитку акцентної системи може зумовлюватись дією тенденції до уніфікації наголосу на певній морфемі (наприклад, на суфіксі: *синя́ва і синя́ва, синя́вою і синя́вами* і т. д.), однак обставини авторського вибору саме такого наголошування не завжди можуть бути правильно визначені.

Суфіксальні іменники середнього роду, утворюючи три акцентні типи, відзначаються нормативним наголошуванням більшості засвідчених лексем. У поодиноких випадках фіксується акцентна двоякість (*се́рде́нька і се́рде́нька*), авторський наголос (*диха́ння, диха́нні, диха́нням* і т. д.), що найчастіше зумовлюється ритмомелодією вірша та особливостями поетичного світовідчуття Володимира Сосюри.

Суфіксальні іменники *pluralia tantum* складають два акцентні типи і наголошуються відповідно до літературної норми (*радо́ці, радо́ців, на радо́цах; маля́та, маля́ти, маля́ті*).

Отже, значна кількість зареєстрованих лексем побутує в поетичному мовленні Володимира Сосюри з сучасним українським літературним наголосом. Проведене дослідження підтверджує закріплення сучасних акцентних норм у поетичному мовленні та обґрунтовує закономірності становлення і розвитку системи наголошування сучасної української літературної мови. Варіантний наголос найчастіше зумовлений чинниками

стилістичного характеру, а саме: впливом місцевих традицій щодо двомовного слововжитку, низкою професіоналізмів, наголошування яких відповідає мовній специфіці регіону, а також особливостями ритмомелодики вірша, що стає визначальним при виборі відповідної акцентуації.

Дослідивши якісні показники наголошування іменників, слід зауважити, що у своїй версифікаційній практиці Володимир Сосюра використовує більше 585 іменників. Найуживаніші з них – це лексеми чоловічого (близько 219) і жіночого роду (приблизно 201). Іменники середнього роду і *pluralia tantum* рееструються значно рідше (відповідно 112 і 14). Наведені кількісні показники фіксування слів одного з найбільш продуктивних морфологічних розрядів є приблизними, оскільки до підрахунку беруться початкові форми тих іменників, які, уживаючись у відмінково-числових формах, можуть складати акцентні типи.

Результати дослідження дають додаткові відомості про своєрідність функціонування

наголосу в поетичному мовленні; особливості співіснування та конкурування в ньому акцентних варіантів різного походження (як внутрішньосистемного, так і зумовленого мовленевою індивідуальністю автора або ж поведінкою наголосу як конструктора ритмічної організації вірша та засобу стилістичного маркування слів); відбивають механізми формування норми літературного наголошення як процесу кодифікації варіантів або ж вибору з-поміж варіантів. У перспективі – вивчення специфіки поетичного наголошування дієслова, прикметника і прислівника. Цей аналіз буде корисним для теоретичних висновків щодо природи наголосу та його поведінки у сфері поетичного мовлення, для практичного використання результатів при укладанні нових орфоепічних словників української мови або для видання словника мови Володимира Сосюри (адже популярність цього поета ХХ ст. – беззаперечна) і стане невичерпним джерелом вивчення еволюції акцентної норми сучасної української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веселовська З.М. Особливості наголосу іменників в українській літературній мові (кінець XVIII – ХХ ст.) // Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 21-31.
2. Веселовська З.М. Особливості наголосу прикметників в українській літературній мові (на матеріалі поетичної мови к. XVIII – ХХ ст.) // Мовознавство. – 1972. – № 5. – С. 56-61.
3. Винницький В.М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. – Львів: Біблос, 2002. – 578 с.
4. Зинякова А.А. Наголошування іменників в «Енеїді» І. Котляревського: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997. – 23 с.
5. Склярєнко В.Г. Авторські наголоси у творах Т. Г. Шевченка // Культура слова. – К.: Наук. думка, 1989, вип. 37. – С. 22-25.
6. Склярєнко В.Г. Слова з двома наголосами в поетичних творах Лесі Українки // Культура слова. – Київ: Наук. думка, 1991, вип. 40. – С. 32-35.
7. Сосюра В. Твори: У 10-ти томах. – К.: Дніпро, 1970-1972.

Рецензенти: д.філол.н., професор Г.П. Мацюк,
д.філол.н., професор Т.М. Корольова

© Колодіна Л.С., 2009

Стаття надійшла до редколегії 06.03.09